

A MEGSZÜNTETETT PROLETARIÁTUS

(Balogh István: Szubjektum nélküli történelem? Európai alternatívák.
Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 1987.)

„Végre kitört a marxizmus válsága.” Luis Althusser francia marxista filozófus eme – hetvenes évek végén tett – kijelentésével indítja tanulmányát Balogh István.

A „marxizmus válsága” ez esetben nem a megszokott sztereotípiák felsorolása, nem e válság jelenségeinek unalmas ismételtetése. Amit Balogh megkísérel – lévén, hogy maga is marxista – már-már héraklési vállalkozás: felhozni a halódó marxizmus alvilágából Hadés kutyáját, megsértve a elméletnek a hagyományos-hivatalos felfogások állította szent határait.

A válság a marxista-kommunista munkásmozgalom elméleti és politikai-stratégiai válsága, a „stratégia nyomorúsága”, Nyugaton és Keleten egyaránt. A munkásmozgalom képtelen egy hathatós baloldali alternatívát megfogalmazni a stratégiai cél, a kapitalizmus felszámolásának elérése végett. Képtelen kidolgozni a polgári demokráciát meghaladó szocialista demokráciához vezető út konkrét és plauzibilis perspektíváját” (29. oldal). Képtelen túlhaladni „a polgári állam hajlékony és tartós struktúráinak teljesítőképességén” (30). Nyugaton a maoizmus, utóbb pedig az eurokommunizmus mint „stratégia problémájára adott ... válasz” (29) kudarcot vallott, akárcsak az eddigi kelet-európai – szocialista – fejlődési stratégia.

Az alapprobléma mindkét esetben – vallja Balogh – objektum és szubjektum, avagy struktúra és szubjektum viszonya. Világosabban fogalmazva: „a fennálló viszonyok és e viszonyokat átalakító ember viszonya” (36), tömegek elválasztása „a saját helyzetükre vonatkozó tudástól, amely ebből kifolyólag „az értelmiségiak produktuma” lesz (28). (A szerző itt Norman Geras egy tanulmányát idézi.) Ha viszont a tömeg elveszíti a tudatát, mint önmaga szerves tartozékát, akkor jogosult a tanulmány címében található kérdés felvetése: szubjektum nélküli történelem?

A „történelmi szubjektum” fogalma – a maga elvontságában – részben a „proletariátus” szinonimája. Olyan társadalmi osztályt jelöl, amelynek „létrejövele egy meghatározott struktúrához kötött, de ő maga egy másik, még kialakítandó struktúra meghatározó szubjektuma” (59). Egy kapitalizmuson túlmutató történelmi szubjektum először is „társadalmi osztállyá szervezi önmagát” (61) – a modern társadalomban „az osztállyá szerveződés terréniuma” a politika szférája, amely az osztályérdekeknek „az államhatalom szintjére történő transzformálásának, érvényesítésének területe” (71-72) -, továbbá „saját tevékenységének törvényei és kívánalmai szerint megszervezi a társadalmat” (61). A történelmi szubjektum – az osztályhatalmat megszervezve – birtokolja a gazdasági és politikai hatalmat, megvalósítja a társadalom egy strukturális berendezkedését, és biztosítja a „legkülönbözőbb érdekérvényesítési eszközök felhasználását azokban a szférákban, ahol közvetlenül nem ő szabja meg a dolgok menetét” (71). A történelmi szubjektum szétöri a társadalmi szerveződés adott kereteit, a fennálló közösségi és politikai formákat, ezért az új közösségi kereteket „létre kell hoznia, meg kell teremtenie, hogy valóban meghatározó történelmi szubjektummá váljék” (60).

A marxista elméletben – eredetileg a *munkásság* a posztkapitalista történelmi szubjektum, mint proletariátus.

A nyugat-európai gazdasági és társadalmi fejlődésnek a „klasszikus” munkásság helyzetére gyakorolt hatásai ismertek, Balogh is részletesen taglalja ezeket (83-85), ezért

nem térünk ki rájuk. A nyugati marxizmusnak azonban van egy figyelemreméltó sajátossága. Képviselői ui. vagy kiszorultak a „pártpolitikai életből, vagy „eleve a filozófia és a tudományok keretein belül” működnek (25), reprezentálva elmélet és gyakorlat meghasonlását. Elméleti érdeklődésük középpontjában a kultúra áll. A kortárs szellemi áramlatokkal kvázi-szimbiózisban és kölcsönhatásban állnak. Témákat és fogalmakat kölcsönöznek azoktól, így Lukács Max Webertől, Gramsci Crocetól, Sartre Heideggertől, Althusser Lacantól (26). Althusser munkássága azért is jelentős, mert strukturalizmusában „a struktúra és a strukturális összefüggések dominanciája közepette” a történelmi szubjektum problémája háttérbe szorul (28). Althusser „elméleti antihumanizmusa” a válság pregnáns kifejeződése.

Balogh István szerint a modern kapitalizmusban a társadalom „különböző osztályokra, mint különböző történelmi szubjektumokra” esik szét (97), s a „politikai társadalomban ez idő szerint nem láthatók a (szocializmus felé mutató-L.T.) történelmi szubjektum kibontakozásának körvonalai” (89-90). Nyugaton ugyanis a termelési szférák, ágazatok többszörösen bonyolult szövedékének kialakulásával „a termelés szubjektív összetevője és ennek reprodukciója” differenciált társadalmi csoportok által körvonalazódik, azok „szakmai, életmódbeli, ideológiai” különbségeivel (88). Ennek következménye, hogy a „hagyományos pártformák mellett növekvő szerepet játszanak” – a társadalmi differenciáció hatására – „újjonnan létrejött politikai érdektanszformációk és intézmények legkülönbözőbb formáinak *horizontális viszonyai*”, az ún. politikai társadalom (87). (Balogh elégtelennek tartja a modern nyugati társadalmak elemzéséhez a polgári társadalom-politikai állam duális modelljét, s bevezeti a „politikai társadalom” terminusát.) Mivel a kapitalizmust már nem „a két antagonisztikus viszonyban álló osztály hierarchikus viszonya jellemzi, hanem az egyenlőtlenség *horizontális viszonyai*” (88), mindinkább elmosódnak „annak a szubjektumnak a körvonalai, amelynek célja a politikai hatalom meghódítása lenne” (89). A szubjektumot kiiktató strukturalista elmélet mentségére szolgál, hogy stratégiai tehetetlensége mellett egy reális „társadalmi-történelmi szituációt fejez ki” (89).

Bár a marxizmus, ill. az annak nevében hatalomra került pártok a (hagyományos) munkásságban egy lehetséges posztkapitalista történelmi szubjektumra leltek, Balogh szerint a keleti régióban is kérdéses a szubjektum megléte. A munkásság Keleten ugyanis nem „valóságos” (93), nem „valódi” (102), hanem „egyoldalú”-vá torzult és torzított szubjektum, mint „önállótlán egyedek sokasága” található (102).

Ahhoz, hogy egy társadalmi szubjektum (munkásság) megvalósítsa történelmi potenciáit, tehát hogy történelmi szubjektummá (proletariátus) váljon, osztállyá kell szerveződnie (munkásosztály), sőt ezen túl – meghódítva az államhatalmat – sajátlagos politikai intézmények létrehozásával politikai osztállyá, politikai szubjektummá is kell szerveződnie a politikai közéletben. Ez azonban a valóságban nem ilyen egyszerű. Ez „a munkásságot politikai szubjektummá szervező párt, vagy az önmagát pártként szubjektummá szervező munkásság” (kiemelés tőlem-L.T.) ellentmondásaként fogalmazható meg (90). Alany és tárgy felcserélődő viszonylatai korántsem grammatikai problémát okoznak, hiszen Párt és munkásság politikailag igen kényes, ennél fogva történelmileg nagyon is reális determinációs viszonyáról, azaz – mint jeleztük – tömeg és tudata elválasztásáról van szó. Fogadjuk el Lukács György tézisének a Történelem és osztálytudat c. híres-hírhedt művéből – Balogh is ezt teszi –: egy osztály uralomra hivatottsága azt jelenti, hogy képes-e a társadalom egészét érdekeinek megfelelően megszervezni (79). Ha nem képes, ellenben a munkásság felszámolásának és a szocializmus stratégiai előfeltevések, miszerint „a kapitalizmus felszámolásának és a szocializmus megvalósításának immár megteremtődtek a gazdasági-társadalmi feltételei, másrészt,

hogy létrejöttek és készek a munkásosztálynak azok a politikai-szervezeti keretei, melyek révén önmagát és a társadalmat megszervezheti" (79), akkor az osztállyá szerveződést és a társadalomnak a munkásosztály általi megszervezését „szükségképpen a tudat problémájára” redukálhatják (79). Az osztályuralom problémáját Lukács is „egyenértékűnek tekinti az osztálytudat problémájával” (79).

Kelet-Európa legújabbkori társadalmi katalizmáinak történelmi tapasztalata alapján azonban hozzáfűzhetjük, ez nem csupán Lukács, és még csak nem is az elmélet tévedése, már amennyiben tévedésnek lehet nevezni. Az osztálytudat előtérbe állításával az „egyedi események összejátszásaként létrejövő konkrét szituáció, reális helyzet...” – ami nem azonosítható az objektív gazdasági folyamatok végső kérdéseivel – „...valamint a kívánt cél” között kialakuló ellentmondást „az öntudat problémáinak tisztázásával és megoldásával” igyekeznek áthidalni (79). Csakhogy így már „az ’ügy’ – a Hegel-féle – Szellem öntárgyasulásához hasonlóan – nem egy történelmi szubjektum ügye, hanem ellenkezőleg, az ’ügy’ maga az, amely az elkötelezettség révén maga teremt történelmi szubjektumot” (94)!

Az elméleti-ideológiai előfeltevések mellett vessünk pillantást az elmúlt évtizedek Kelet-Európájának történelmi valóságára. A konkrét hatalomgyakorlást, a politikai jogok alanyát tekintve az orosz forradalom után „a tényleges hatalom mindinkább a végrehajtó apparátusok kezébe ment át a fennálló jogi szabályozás ellenére” (90) a fokozódó centralizáció és bürokratizálódás révén. „A történelmi szubjektum és a struktúra viszonya ... a történelmi szubjektum voltaképpeni kialakulását megelőzően eltorzult, mint az államnak és a pártnak, azaz mint két szervezetnek egymáshoz fűződő kapcsolatára redukálódott” (93-93). „Nem csupán Rosa Luxemburg aggodalmas figyelmeztetése vált valóra az osztálydiktatúra és az osztály nevében fellépő pártvezetés diktatúrájának felcserélhetőségéről meghatározott pártstruktúra feltételei mellett. Gondolatmenete az önmagát osztállyá szervező munkásosztály és az értelmiség által megszervezett munkásság alternatívája közötti eltérő hatalmi struktúráról – végül is tragikus proféciónak bizonyult” (92).

Az „önmagát történelmi szubjektummá emelő politikai apparátus” (93) lépett a munkásosztály mint potenciális történelmi szubjektum helyébe: „az önmagát szervező szubjektum átadta helyét a szervezetnek, mint történelemalkotó ’szubjektumnak’” (92). „A politikai organizáció ... manipuláció tárgyává tette, és meg is szüntette a valóságos történelmi szubjektumot” (93).

A folyamat mögött – Balogh szerint – egy „közösségi társadalom közeli megvalósításának” (98), „az egyén és közösség egysége, harmóniája közvetlen megteremtésének” (103) víziója állt, de a közösségi szerveződések helyébe a közösséget csak reprezentáló állami-politikai intézmények léptek, melyek a maguk tartozékává tették, önállótlanították az egyéneket, visszakötözve azokat – a természetadta közösségek módján – (látszat) közösségi köldöksinórjaikra (102-103).

Balogh István felfogásában a konkrét szubjektum, az egyén „magánszemélyé és közösségi lényé” (103) bomlik. E kettőségnek különböző társadalmi szférák felelnek meg. Ahogy a „magánszemélyként való lét” (102) megkerülhetetlen, úgy az egyén közösségi-politikai léte is. A kétfajta lét „a szubjektum egymástól elválasztódó, külön fejlődő, egymással ellentétbe kerülő oldalai” (101). Keleten az alapviszonyok mindeddig „a társadalmi szubjektum kettéhasadását jelenti” (98). (A közösségi-politikai lét végső soron a politikai osztállyá szerveződött apparátus privilégiuma, és a magánlét sem érte el az emancipáció elégséges mértékét.) Egy „új típusú” történelmi szubjektum csak a két oldal között közvetítő intézményes mechanizmusok, a már említett, sokrétű

érdektanszformációkat tartalmazó „politikai társadalom” kialakulásával jöhet létre. Alapjaiban elhibázott tehát a konkrét szubjektum kettőességének közvetlen felszámolására épülő eddigi társadalomfejlesztési stratégia.

Talán nem torzítjuk el a szerzőnek a történelmi szubjektumról vallott álláspontját, ha megjegyezzük, egy történelmi léptékben gondolkodó marxista elmélet számára sohasem jelentheti a szervezeti kérdés bárminő súlyának elismerése a munkásság, ill. a társadalom egészének történelmi *objektummá* degradálását. Nem jelentheti az öntudatos céltételezők (elit) és a cél megvalósításának eszközeül szolgáló öntudatlan végrehajtók (tömeg) teleológiai alapuló patriarchális kapcsolatát sem.

A társadalomtudományok iránt érdeklődők a marxizmusnak a hatvanas évek végén meghírdetett és elsikkadt „reneszánsza” óta érthető rezignáltsággal fogadják a válságból való kilábalás újra és újra fellobbanó, de egyre erőtlenedő és reményt vesztett kísérleteit. Balogh István tanulmányát éppen azért tartottuk ismertetésre érdemesnek, mert elmélet és gyakorlat dogmatizmusba és praktikizmusba hajló meghasonlását a mai kelet-európai társadalmak – mondhatni – vegetatív idegrendszerének, Párt és munkásság szervezeti-intézményi rendszerben strukturálódó viszonyának a középpontba állításával szándékozik újrafogalmazni és feloldani.

LÖFFLER TIBOR